B.GENJEMURATOV POEZIYASÍNDA MUASHSHAQLAR, SONET, MARSIYA, ELEGIYA HÁM EŃ KISHI LIRIKALÍQ FORMALAR

Kamalova Dilfuza Enuarovna

Shayır dóretiwshiliginde muashshaq formada jazılǵan “Ózińi! Sen!” qosıǵı professor Quwanıshbay Orazımbetovtıń ilimdegi ájayip ornın, qosıq qurılısı boyınsha alıp barǵan jumısların sonday-aq, ádebiy sındaǵı kórsetken xizmetleri usı onlıqta óz sáwleleniwin tapqan Mısalı,

Qosıqtıń sırların xalıqqa uqtırǵan,
Uqtırıwshı alım jalǵız ózińseń!
Wádwásıl shayırlardı Atqa qaqtırǵan,
Arshıl Alpamıssań Sózde – sezin sen!
Naǵısın keltirip Túsinik degeniń,
Is basqan Altındı artqan ózińseń.
Shayır qosıǵı atlı Sırlı Kemeniń,
Batır Bocmanısań – obrazlı sezinsem…
Asqar Poeziyanıń ayazlı gezin sen,
Yoshlı Saratanǵa aylandırar ózıń! Sen!

Ulıwma alǵanda, shayır dóretiwshiliginde onlıqlar azı-kem ushırassa da, onda ideya-tematikalıq hám formalıq tárepten jetiskenliklerdi kóriwge boladı.
Lirikalıq dúrkinler házirgi waqıtta ádebiyachılarımız tárepinen endi úyrenilip atırǵan janrlıq forma bolıp esaplanadı. Lirikalıq dúrkinler mazmunı hám ideyası jaǵınan jaqın bir topar qosıqlardan dúzilip, bir atama astına birlestirilgen forma bolıp esaplanadı.

Lirikalıq shıǵarmalardı formalıq jaqtan bir dúrkinge birlestiriw dúrkinlestiriwdiń tiykarǵı principleriniń biri. Bunday dúrkinlerde tematikalıq birlik te saqlanadı. İdeya tematikalıq jaqtan birikken dúrkinlerde hár qıylı formalıq ózgeshelik gezlesedi. Máselen, shayır S.İbragimovtıń “El hám jer bilendur, Jer hám el bilen” dúrkini tuwılgan jer, onıń qádir-qımbatı, ekologiyalıq mashqala haqqındaǵı úsh qosıqtan dúzilgen. Dáslepki eki qosıq tórt qatarlı dástúriy qosıq úlgisinde jazılǵan, al sońǵı úshinshi qosıq erkin qosıq túrinde jazılıp, bunda shayır ózinińoy-tolǵanısların erkin formada ele de kórkem, obrazlı jetkere alǵan. Demek, ideya-tematikalıq jaqtan birikken dúrkinlerde formalıq dúrkinlerge qaraǵanda mumkinshilik, erkinlik ayqın seziledi. Sońǵı dáwirlerde qaraqalpaq lirikasında formalıq jaqtan dúrkinlesiw ádewir rawajlandı. Ádebiyatımızdaǵı bunday qubılıs shayırlarımızdıń kórkem izlenisleriniń, poetikalıq sheberliginiń artıwınan dárek beredi. Máselen, Sh.Seytovtıń “Góristandaǵı gúbirliler” erkin qosıqlar dúrkini, Á.Ótepbergenovtıń muxammesler dúrkini h.t.b. bunıń dáliyli.

Shayır B.Genjemuratovtıń dóretiwshiliginde dúrkinlestiriw “Saratan” (1990), “Oq qadalǵan ay” (1995), “Ukuzdaryo bitiklari” (ózbek tilinde 2006, 2007-jillar) hám “Saylandı shıǵarmalar” (2012) toplamlarında ushırasadı. Mısalı, shayırdıń 2012-jılı shıqqan “Saylandı shıǵarmalar” toplamı “Maǵan yar bolǵaysań, párwardigarım”, “Sen meniń tajım – taqtım”, “Ógiz dárya bitikleri”, “Bir túsinikke siymaydı dúnya”, “Limonnıń, almanıń hám qardıń iysi”, “Jalǵızdı jaratpa taslardı jarat!”, “Sızıqlarǵa jayǵaspaydı ses”, “Setyabr samalları”, “Álwidah, perishtem, álwidah”, “Qálbimde ayaz bar altın kelbetli”, “Júregimde sayraw baslandı”, “Aylı túnge qaytaman endi” siyaqlı on eki dúrkinnen ibarat. Hárbir bólimdegi berilgen poeziyalıq dúrkinler mazmunı hám ideyalıq-tematikalıq jaqtan bir-biri menen baylanıslı tereń ideyaǵa qurılıp, shayır dóretiwshiliginiń evolyuciyalıq ósiwshilik jolların hám talantın ańlatıp turǵanday seziledi. Sonday-aq, shayır dóretiwshiliginde lirikalıq dúrkinlestiriwdegi jáne bir ózgesheliklerіniń biri – akrostixler dúrkini bolıp esaplanadı. Bul boyınsha jumıstıń keyingi bólimlerinde sóz etiledi.

Muashshaqlar (Akrostixler) B.Genjemuratov dóretiwshiliginiń tikarǵı ózgesheligi bolıp esaplanadı. Házirgi qaraqalpaq ádebiyatında kórkem formalar boyınsha arnawlı túrde izertlew jumısın alıp barǵan Q.Orazımbetov muashshaqlar haqqında: «Muashshaq Shıǵıs poeziyasında keń tarqalǵan lirikalıq forma. Qosıqtaǵı qatar, báyit yaki bas hárіplerіniń jıyındısınan adamnıń atı, sóz, atama yamasa názerde tutılǵan uǵımdı keltirip shıǵaratuǵın qosıq. Teoriyalıq hám enciklopediyalıq ádebiyatlarda muashshaqtıń dáslepki dóretiwshisi sıpatında IX-X ásirde İspaniyada jasaǵan arab shayırı Muhaddam ibn Muaf atap ótiledi» . Ózbek ádebiyattanıwında N.Hatamov hám B.Sarımsaqovlardıń orıssha-ózbekshe túsindirme sózliginde muashshaq ózbek ádebiyatında keń tarqalǵanlıǵı, atap aytqanda ǵázzellerde kóbirek ushıraytuǵınlıǵı aytılıp, ondaǵı jasırınǵan sóz eki túrli jol menen tabılatuǵınlıǵı kórsetiledi: « 1) qosıq báyitindegi taq qatarlardıń birinshi háribi tiykarında; 2) qosıqtaǵı jup qatarlardıń (ǵázzelde báyittiń uyqaslı qatarları) basındaǵı háripler tiykarında tabıladı» . Máselen, «Ózbek klassikalıq ádebiyatında muashshaqtıń sulıw úlgileri Munis, Agah’iy, Shavqiy, Uvaysiy, Muqimiy, Zavqiy, Furqat sıyaqlı shayırlar dóretti. Ózbek sovet poeziyasında bolsa muashshaq Shayxzoda, Uyǵun, E.Vohidov, Yonǵin Mirzo sıyaqlı shayırlar dóretiwshiliginde ushıraydı» . Ádebiyachı T.Babaev «Adabiyochunoslik asoslari» dep atalǵan sabaqlıǵında XV ásir baslarında jasap, dóretiwshilik etken shayır hám ilimpaz Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy «Fununul-baloǵa» dóretpesinde-aq «muashshaq»tı ayrıqsha óner sıpatında tilge alǵanlıǵın aytıp, bul ádebiy formanıń ózine tán bir neshe qásiyetlerin atap kórsetedi. Máselen, ol ózbek ádebiyatında muashshaq, tiykarınan, ǵázzel formasında jazılatuǵınlıǵın, geyde musammat, hátte, rubayı formasında da jazılıwı múmkinligin keltiredi . Máselen, Batıs Evropa

ádebiyatında muashshaqqa uqsap ketetuǵın lirikalıq janr akrostixtiń sonet-akrostix h.t.b. formalıq túrleri de bar. İlimpaz T.Babaev joqarıda atalǵan miynetinde «Ásirese, muashshaqlar, ádette, aruz ólsheminde jazılatuǵınlıǵın, biraq házirgi dáwirde jazılıp atırǵan muashshaqlardıń ayırımları aruzda jazılǵan bolsa, basqaları barmaq ólsheminde ushırasa beretuǵınlıǵın aytadı . Al, qaraqalpaq poeziyasında qollanılıp júrgen muashshaqlar kóbinese barmaq ólsheminde jazıladı, sońǵı dáwirlerde bul lirikalıq janr talantlı shayır B.Genjemuratov dóretiwshiliginde barınsha túrlenip atır. Mısalı, shayırdıń dóretiwshiliginde muashshaqlar arnawlıq, ıshqı – muhabbat, házil mazmundi beredi. Onıń “Dostımnıń monologı” qosıǵında Perdebay, “Ózim! Sen!” qosıǵında Quwanıshbay, “Way, tamashasań!” qosıǵında Ábdiqádir sózleri tigine kelip shıǵadı. Bul qosıqlarında shayır tiykar etip alǵan shaxslardıń jetiskenlik hám unamlı tárepleri, jámiyette tutqan ornın hám basqa da tareplerin sáwlelendirip, ayırimların házil formasında da bergen. Mısalı, “Dostımnıń monologı” qosıǵında Perdebay ismi kelip shıǵadı hám bunda házil elementleri ushırasadı.

Prozada povest analizlendi.
Erkekke usaydı roman degen.
Retin tawıp ta-ak…, biz endi,
Davay, shuǵıllansaq lirika menen.
Erke eser qızday poeziyanıń
Barlıq múshelerin, siypasań tánin...
Aha! Absolyutno tiymes zıyanım,
Yasha, blondinkam, qasıma kel, janım...

B.Genjemuratovtıń muashshaq janrındaǵı kórkemlik izlenisleri haqqında ilimpaz Q.Orazımbetov tómendegishe pikir bildiredi: «Al, sońǵı jılları muashshaq formasında kóbirek shayır Baxtıyar Genjemuratov qosıq dóretpekte. Baxtıyar bunday qosıqların asa qumarlıq penen jazadı. Sebebi, onıń bul formadaǵı shıǵarmalarında shayır sezimleri qanday da bir tábiyiy halda qosıq qatarlarına birigedi hám qaytalanbas obrazlar jaratıwǵa tiykar jasaydı. Shayır bazda bir qızdıń ismine muashshaq toqısa, bazda sóz hám sózler dizbegine muashshaq jazadı» . Shayır B.Genjemuratov dóretiwshiliginde qızlardıń ismine jazılǵan muashshaqlar kóplep ushırasadı. Máselen, «Seregúl» , «Húrliman» , «Gúmisay», «Gúlistan», «Genjexan», «Húrlimanxan» muashshaqları buǵan mısal bola aladı.

B.Genjemuratovtıń muashshaq janrın rawajlandırıwǵa qosqan jáne bir úlken úlesi – ol házirgi qaraqalpaq lirikasında muashshaqlar dúrkinin dóretken dáslepki avtor. Biz Shıǵıs hám Batıs dástúrleri tiykarında janrlıq jaqtan jetilisken házirgi qaraqalpaq lirikasında ǵázzeller dúrkini, muxammesler dúrkini, sonetler dúrkininiń bar ekenligin bilemiz. Biraq, házirgi lirikamızda muashshaqlar dúrkininiń dóretiliwi – bul forma jańalıǵı bolıp esaplanadı. Máselen, «Qaraqalpaqstan jasları»

gazetasınıń 2000-jılı 27-aprel sanında B.Genjemuratovtıń «Nawrız samalları» degen atamada muashshaqlar dúrkini járiyalandı . Bul dúrkinge avtor «Shúkir...», «Túsindir ózińi», «Juwap ber», «Ótinish», «Soraw», «Titanik qosıǵın jáne bir ayttır», «Nazlı kúlkiń qalsın», «Siz maǵan isenbeń...», «Aychı...» dep atalatuǵın toǵız muashshaǵın kirgizgen. Muashshaqlar dúrkinindegi usı 9 muashshaqtıń besewi, yaǵnıy «Qashan kelesiz?», «Qapasız nege?», «Bul muh'abbat pa?», «Titanik qosıǵın jáne bir ayttır», «Sizden qashpasam bolmas» muashshaqları joqarıda aytıp ótken tamamlanǵan pútin bir gáp formasında jazılǵan. Sonday-aq, bul muashshaqlarda shayır ishki sezimlerdi beriwde kórkem súwretlew qurallarınan sheber paydalanǵanlıǵı kórinip turadı.

Shayır B.Genjemuratov poeziyasında sintaksislik qurılısı boyınsha belgili bir tamamlanǵan oydı bildiretuǵın gáp formasındaǵı muashshaqlar da ushıraydı. Máselen, buǵan onıń «Aygúl, sen ráhim et Baxtıyarǵa», «Qashan kelesiz?», «Qapasız nege?», «Bul muhabbat pa?», «Titanik qosıǵın jáne bir ayttır», «Sizden qashpasam bolmas» muashshaqları kiredi. Bulardıń barlıǵı ashıqlıq mazmunındaǵı muashshaqlar. Bul muashshaqlardıń hámmesi de atamasına say mazmundı beredi.

Sonet (italyansha qosıq)- on tórt qatardan ibarat lirikalıq janr. Ol eki tórtlik hám eki úshlikten yamasa úsh tórtlik hám bir ekilikten turadı. Tórtlikler abab, abab yamasa abba, abba, úshlikler vgv, gvg yamasa vgd, vgd bolıp uyqasadı. Birinshi tórtlikte tiykarǵı pikir ortaǵa taslanadı, ekinshi tórtlik bul pikirdi rawajlandıradı, birinshi úshlik pikir sheshimin beredi, al ekinshi úshlik bolsa pikirge juwmaq jasaydı .

Sonet janrınıń watanı İtaliya bolıp, soń francuz, anglichan, ispan, nemec hám orıs ádebiyatlarına ótken. Dante, P Ronsar, U Shekspir, İ. Getë, V. Trediakovskiy, A. Sumarkov A.S.Pushkin, M.Yu Lermontov, al ózbek ádebiyatında Usmon Nosir, Shukurullo, Mirmuhsin, Ramiz Bobojon hám Barot Bayqabulov bul formada qosıqlar dóretti .

Sonet qatań formaǵa ie boladı, biraq mazmunıjaǵınan hár qıylı bolıwı múmkiń. Qaraqalpaq ádebiyatında İ.Yusupov hám M.Qarabaevtiń dóretiwhsiliginde sonetler dúrkini gezlesedi.

B.Genjemuratov dóretiwshiligin janrlıq hám formalıq jaqtan analizley otırıp , shayırdıń dóretiwshiliginde sonettiń bir úlgisi bar ekenliginiń guwası boldıq. Oǵan avtor "Jáne jawın jawdı…" dep atama bergen. Ideyalıq-tematikalıq jaqtan muhabbat, lirikalıq qaharmannıń ishki ruwhıy dúnyasın sáwlelendirgen.

Jáne jawın jawdı… Júregim – báhár,
qálbimdi sótedi gúldirmaması.
Táǵdirdiń tábiyatqa uqsaslıǵı bar;
aybıqáddem edi Gúldiń anası.

Shieler gúlledi, mıslı appaq qar.
Búlbil sayrar edi ıshqı namasın.
Appaq shie baǵda bir muńlı dilbar.
sıńsıp qoyǵan edi dizeme basın…

Dumanlar serpilip, bultlar tarqaydı.
Negedur sonda da qálbim sızlaydı –
shieden alınǵan sharap sırlasım…

Biz jáne otırmız shie baǵında,
ıshqı-muhabbattıń altın taǵında.
Qadaq sınsın, biraq, ıqlas sınbasın.

Demek, bul sonettiń dáslepki eki shuwmaǵında baslanǵan pikir rawajlanıp, keyingi úshinshi shuwmaqta dawam etip, sońında tiykarǵı sheshim beriledi. Dáslep lirikalıq qaharmannıń ishki ruwhıy dárti soń bunıń sebebi beriledi.

Ulıwma aytqanda, sonetler qatań forma hám mazmunǵa qurılıp, bul shayırdan sheberlikti talap etedi.

Sonıń menen birgelikte shayır dóretiwshiliginde marsiya hám elegiyaliq qosıqlarda ushırasadı. Onıń "Qarızım kóp" atlı qosıǵı marsiyalıq qásierlerge ie. Yaǵniy, klassik shayır I.Yusupovtıń jerge berilgen kúni jazilǵan qosıq.

Bir Alladan biyjuwap jaqsı qosıq jazılmaydı.
Demi tawsılmaǵansha bendege Jay qazılmaydı.
Júrekten jaqsı qosıq jan menen birge shıǵadı.
Ol – tánge jandı jetelegen Táńrimniń sazındaydı…

Baxtıyarda qosıq joq. Qaraqalpaqtan jır ketti…
"Tiriler"den túńilip, bul dúnyadan Tiri ketti…
Endi ǵana er jetken Poeziya jetim qaldı.
Shayırlardı jılatıp Ullı Ibrayım piyrim ketti…

Lirikalıq qaharmannıń ishki tolǵanısları, onda shayırǵa bolǵan húrmet, qaraqalpaq poeziyasınıń ullı tulǵası ekenligi hám shayırsız poeziyanıń jetim qalatuǵınlıǵın obrazlı túrde bere alǵan.

Shayır dóretiwshiligin janrlıq analizlew barısında elegiyalıq qosıqlardan "Saratan" toplamında "At elegiyası", "Hújdan elegiyası" hám "Elegiya" atlı qosıqlarınıń bar ekenliginiń gúwası boldıq.

Elegiya – muńlı qosıq. (Grekshe e l e g o s – shaǵım sózinen) Qaharmannıń ishki kewil-kúyin tereńnen sáwlelendiriwshi lirik poeziyanıń bir túri…. Elegiyalıq shıǵarmalarda oǵırı qayǵılı jaǵdaylar, filosofiyalıq oylar hám qaharmannıń keshirgen azap – aqıretlerin beriw kúsheydı. Sonday-aq, shayırdıń qıynalǵan

adamlarǵa yáki insan tárepinen azaplanǵan tábiyat qubılıslarına da óziniń kewlindegi ayanısh sezimlerin de keltiredi. Mısalı, shayırdıń “At elegiyası” qosıǵında shayırdıń keńislikte shapqılap oynap júrip ayaǵına kishkene qıyaqtıń kirip ketiw sebebinen azaplanıp atırǵan atqa ayanısh sezimlerin bildiredı.

Shabısqa qumartqan ǵarrı arǵımaq,
Jeligip shılbirin úzdi de ketti.
Doynaǵı qizǵanda arshıl jániwardıń,
Qushaǵı keń dala dúbirlep ketti.

… taplap ósken jerdiń lala gúllerin,
ǵapılda súrnikti bir qıyaq tasqa.
Jániwar sezdi me sońǵı demlerin...
telmire oqırandı batqan quyashqa.

Hám muńlı kózleri sonda móltildep,
qulınshaq gezlerin oylay basladı.
«Attı hadallayıq tirisinde», - dep
jolawshı qanjarın qayray basladı…

Sonday-aq, qosıqta kishi lirikalıq syujet bar. Onda waqıyanı elede tereńlestiriw hám attiń halatın beriw ushın qulınshaq gezlerin eske túsiriwde lirikalıq sheginis bergen. Elegiyalıq qosıqlardıń juwmaǵı joǵaltıwlarǵa yáki qıynalıwlar menen beriledi. Demek, bunda waqıya attıń ólimi menen juwmaqlanadı. Bunday elegiyalıq súwretlewler qaraqalpaq ádebiyatında I.Yusupov dóretiwshiliginde ushırasadı.

B.Genjemuratov dóretiwshiliginde eń kishi lirikalıq formalardan ekilikler hám úshliklerdi ushıratıwǵa boladı.

Eki qatarlı qosıqlar túrkiy xalıqlar siyaqlı qaraqalpaq ádebiyatında da ázelden bar forma. Biraq, tek eki qatardan ibarat bolıp, ózinde tamamlanǵan oy-pikirdi sáwlelendiretuǵın ǵárezsiz poeziyalıq dóretpe sıpatında eki qatarlı qosıq forması ádebiyatımızda XX ásirdiń ekinshi yarımınan baslap payda boldı. Al, bunday formalar qaraqalpaq awız eki ádebiyatında kóplep ushırasadı .

Al, shayır B.Genjemuratov dóretiwshiliginde erkin formaǵa qurılǵan eki ekilik ushırasadı. Olar “Gúrji iyt” hám “Professor Qurbanbay Járimbetovtıń shákirtine tásellesi” atamasındaǵı ekilikleri . Mısalı,

Sennen qorıqpayman.
Ashshı dawısıńnan shorshıydı mıń adam.

Bunda tiykarǵı obekt gúrji iyt metaforalıq súwretlew arqalı jámiyetimizde bilimli adamlardıń rawajlanıwın hám jetiskenliklerin kóre almaytuǵın ayırım adamlardıń kelbetin sáwlelendirgen. Shayır qatarlar arasındaǵı semantikalıq birlikti

támiyinlewde, mazmunnıń kórkemligine erisiwde súwretlew usıllarınıń biri inversiyadan sheber paydalanǵan. Sonday-aq, bul ekilik erkin formaǵa qurılıp, dáslepki qatarı altı buwınnan, keyingi qatarı on eki buwınnan ibarat. Usınday kórkemlikke ie erkin formaǵa qurılǵan ekilikler S.Ibragimov dóretiwshiliginde de ushırasadı. Mısalı,

Basıńa jalǵızlıq kelmegey
átirapıń jaynaǵan adam bolıp turǵanda.

Bunda lirikalıq qaharmannıń oylawı hám juwmaqları eki qatarǵa jámlenip, bul eki qatar mánilik jaqtan bir gápti payda etip tur. Inversiyanı qollanıw arqalı ideyanıń kórkemligi kórinedi.

Demek, lirikadaǵı eki qatarlı qosıqlarda aforizmlik sıpat basım boladı. Bunday qosıqlardıń tematikası júdá keń bolıp, onda filosofiyalıq oylar, muhabbat keshirmeleri hám insannıń ruwhıyatı sáwleleniwi múmkin..

“Úsh” alǵan student dalada qalmas.
Ol direktor bolar, múǵallim bolmas...

Shayır B.Genjemuratov bul eki qatardan ibarat dóretpesiniń mazmunında filosofiyalıq pikirlewge qurılǵan aforizm hám didaktika baslı orınǵa shıqqan. Sonıń menen birge, bul ekilikte mısqıllaw da kórinedi. Yaǵniy, jaman oqıǵan studenttiń múǵallim bolıp bala tárbiyalay almaytuǵınlıǵı, ol ”direktor” bolar dep ashshı sarkazmda beriledi.

Al, B.Genjemuratov poeziyasın analizlew nátiyjesinde tómendegishe úshliklerdiń bar ekenligin anıqladıq. Bunda dáslepki úshlik erkin formaǵa qurılıp uyqas qatnastırılmaǵan:

Ya toba!
Pushkinniń qanatında párwaz etkenler
Pushkinniń párwazın úyreter emish!

Bunda tiykarǵı itibar tereń hám tujırımlı mazmundı beriwge baǵdarlanǵan. Lirikalıq qaharman bul ómirde nelerdendur kewili tolmay, álle kimlerge ashıwlanıw, qıynalıw sezimlerin bildiredi. «Pushkinniń qanatı», «párwaz etiw», «Pushkinniń párwazı» siyaqlı metaforalar aytılajaq pikirdi awıspalı mánige kóshirip, mazmundı kórkem etip jetkeriwde áhmietke ie bolıp tur.

Gúnalısań súygeniń ushın –
pútkil ómiriń jandı jollarda.
Atar tańıń – kúl hám tútindur.

Demek, bul qısqa qatarlar arqalı muhabbat dártine shalınǵan lirikalıq qaharmannıń pútkil ómiriniń jollarda janıwı hám hár tańın kúl, tútin metaforasına awıstırıw arqalı onıń ishki ruwhıy halatın ańlaw múmkin.

Ulıwma, B.Genjemuratov poeziyasında kishi lirikalıq formalardan ekilikler hám úshlikler pikir ótkirligin hám mazmun kórkemligin támiyinlewde shayırdıń intellektual bilim dárejesiniń joqarı ekenliginiń kórinisi esaplanadı.